

SHAYBONIYLAR DAVLATINING TASHKIL TOPISHI VA DAVLAT BOSHQARUV TIZIMI

Abdulloyev Mirali Murodilloyevich

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15449129>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shayboniylar davlatining XV asr oxiri – XVI asr boshlarida Markaziy Osiyoda vujudga kelish jarayoni, uning asosiy siyosiy negizlari, harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimi va meros huquqiy mexanizmlari tarixiy manbalar asosida tahlil etiladi. Ayniqsa, davlatni barpo etgan Muhammad Shayboniyxon faoliyatiga, uning yuritgan islohotlariga va boshqaruvning markazlashganlik darajasiga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: Shayboniylar davlati, Muhammad Shayboniyxon, davlat boshqaruvi, meros qonuniyati, harbiy-ma'muriy tuzilma, Movarounnahr, markazlashuv.

ORGANIZATION OF THE SHAYBANI STATE AND THE SYSTEM OF STATE ADMINISTRATION

Abstract. This article analyzes the process of the formation of the Shaybani state in Central Asia in the late 15th - early 16th centuries, its main political foundations, military-administrative management system and legal mechanisms of inheritance based on historical sources. In particular, special attention is paid to the activities of Muhammad Shaybani Khan, who founded the state, his reforms and the degree of centralization of administration.

Keywords: Shaybani state, Muhammad Shaybani Khan, state administration, legal system of inheritance, military-administrative structure, Transoxiana, centralization.

ОРГАНИЗАЦИЯ ШЕЙБАНИДСКОГО ГОСУДАРСТВА И СИСТЕМА ПРАВЛЕНИЯ

Аннотация. В статье на основе исторических источников анализируется процесс возникновения государства Шейбанидов в Средней Азии в конце XV — начале XVI вв., его основные политические основы, военно-административная система управления, наследственно-правовые механизмы. Особое внимание уделено деятельности основателя государства Мухаммада Шейбани-хана, проведенным им реформам, степени централизации управления.

Ключевые слова: государство Шейбанидов, Мухаммад Шейбани-хан, государственное управление, наследственное право, военно-административная структура, Мавераннахр, централизация.

KIRISH

Markaziy Osiyo tarixida XV asrning oxiri va XVI asrning boshlarida yuz bergan siyosiy o'zgarishlar mintaqaning keyingi taraqqiyoti uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, Temuriylar davlati zaiflashib, ichki siyosiy beqarorlik kuchaygan bir davrda, tarixiy sahnaga Shayboniylar sulolasining chiqishi va Movarounnahrda mustaqil davlatni tiklashi Markaziy Osiyo siyosiy xaritasining tubdan yangilanishiga sabab bo'ldi. Bu davr nafaqat yangi sulolaning hukmronligi bilan, balki o'ziga xos davlat boshqaruv tizimining shakllanishi, harbiy-administrativ islohotlar va diniy-ideologik yondashuvlar bilan ham ajralib turadi.

Shayboniylar davlatining shakllanishi, uning siyosiy asoslari, boshqaruv tuzilmasi va xon hokimiyatining markaziylashuvi turkiy-mongol an'analar hamda islomiy tamoyillar sinteziga asoslangan edi.

Muhammad Shayboniyxonning harbiy yurishlari, siyosiy tafakkuri va davlat boshqaruvidagi o'ziga xos yondashuvi tufayli bu sulola qisqa vaqt ichida yirik hududlarni o'z tasarrufiga kiritdi va kuchli markazlashgan boshqaruv tizimini yo'lga qo'ydi.

Mazkur maqolada Shayboniylar davlatining vujudga kelish sabablari, tarixiy sharoiti va bu sulola tomonidan joriy etilgan davlat boshqaruv tizimining asosiy tamoyillari ilmiy tahlil qilinadi. Shu orqali Shayboniylar davlati taraqqiyotining siyosiy-huquqiy asoslarini ochib berish va ularning o'rta asr turkiy-islamiy davlatchilik tajribasiga qo'shgan hissasini yoritish maqsad qilinadi.

Shayboniylar sulolasi tomonidan XV asr oxiri va XVI asr boshlarida Movarounnahr hududida barpo etilgan davlat Markaziy Osiyo tarixida muhim siyosiy burilishlardan biri hisoblanadi. Bu davlat shakllanishi jarayonida Temuriylar davrida yuzaga kelgan markazlashuv zaiflashib, ichki nizolar kuchaygan bir paytda siyosiy sahnaga chiqqan shayboniylar sulolasining asoschisi bo'lgan Muhammad Shayboniyxon tashabbusi va harbiy-siyosiy salohiyati alohida ahamiyat kasb etadi. U dasht o'zbeklarining turkiy-mongol an'analarni o'zida mujassam etgan holda, Movarounnahrda yangi davlat tuzishga erishgan va bu orqali nafaqat siyosiy hokimiyatni, balki diniy-ideologik asoslarni ham o'z qo'liga olgan edi.

ASOSIY QISM

Shayboniylar sulolasining ildizlari XIII asrga borib taqaladi. Ular Chingizxonning o'g'li Jochining nabirasi Shaybon avlodlaridan bo'lib, Dashti Qipchoq hududlarida uzoq yillar siyosiy va harbiy faollik bilan shug'ullanib kelganlar. Muhammad Shayboniy esa o'z bobosi Abu'l-Xayrxon asos solgan siyosiy an'analarni davom ettirib, Movarounnahrni egallash orqali Chingiziy merosga da'vogarlik qildi. U Temuriylar saltanati ichki kurashlar girdobiga tushgan bir paytda 1500–1501 yillarda Samarqand va Buxoro kabi markaziy shaharlarni bosib olib, o'z hukmronligini o'rnatdi va shu tariqa Shayboniylar davlati barpo etildi.

Yangi tashkil topgan davlat boshqaruv tizimi turkiy-mongol an'alariga tayangan bo'lib, u o'z davrining ehtiyojlariga mos tarzda moslashtirilgan edi. Markaziy hokimiyat xon qo'lida jamlangan bo'lib, xon – oliy siyosiy va harbiy hokim sifatida barcha masalalarda so'nggi so'zni aytar darajada kuchli vakolatga ega edi. Muhammad Shayboniyxon o'z hokimiyatini diniy jihatdan ham asoslashga katta e'tibor qaratgan. U fiqhiy masalalarda ulamolarga tayangan holda o'zini islom dinining himoyachisi sifatida ko'rsatdi va bu orqali xalq orasida siyosiy va diniy legitimlikka erishdi. Uning yonida mashhur ruhoniylar va olimlar – jumladan, Xoja Ahror valiy va boshqa naqshbandiy tariqati vakillari faoliyat yuritgan.

Davlat hududi ma'muriy jihatdan uluslarga bo'lingan bo'lib, har bir ulus xon tomonidan tayinlangan yaqin qarindoshlarga yoki ishonchli amirlarga topshirilgan. Bu tizim, o'z mohiyatiga ko'ra, Temuriylardagi **suyurg'ol** tizimiga o'xshash bo'lsa-da, Shayboniylar davrida undan ko'ra markazlashganroq ko'rinishga ega edi. Har bir ulus boshlig'i – sulton yoki noib – o'z hududida tartibni saqlash, soliqlarni yig'ish, harbiy xizmatni tashkil etish va qonunlarga rioya qilish uchun javobgar bo'lgan. Bu orqali markaziy hokimiyat bevosita har bir viloyatda o'zining qudratini saqlab turishga harakat qilgan.

Shayboniylar boshqaruvida harbiy-administrativ tizim alohida ahamiyatga ega edi. Davlat xavfsizligi, ichki tartib va chegara mudofaasi uchun mustahkam harbiy tuzilmalar yaratilgan. Har bir beklikda harbiy noiblar mavjud bo'lib, ular markazga to'g'ridan-to'g'ri bo'ysunar edilar. Muhammad Shayboniyxon harbiy sohaga katta ahamiyat bergan.

U o'zining yozgan "Risola"sida ham harbiy ishlarning ahamiyatini, sarkardalarning bilimdon va tajribali bo'lishi lozimligini alohida ta'kidlagan. Bu esa davlatning barqarorligini ta'minlashda muhim omil bo'lgan.

Davlat boshqaruvining muhim institutlaridan biri – devon tizimi bo'lib, u siyosiy-ijroiya hokimiyatni amaliy jihatdan yuritgan. Devonga bosh vazir rahbarlik qilgan bo'lib, moliya ishlari, soliq tizimi, tashqi aloqalar, yozishmalar va boshqa masalalarni muvofiqlashtirgan. Devonda muhrdor, xazinachi, yozuvchi va boshqa mas'ul amaldorlar faoliyat yuritgan. Bu tizim markaziy boshqaruvning samarali ishlashini ta'minlashda asosiy rol o'ynagan.

Davlatda vorislik masalasi esa Chingiziy an'analarga asoslanib, taxt merosxo'rliги Shayboniylar sulolasining yirik erkak a'zolari o'rtasida taqsimlangan. Bu esa ko'p hollarda ichki ziddiyatlarga sabab bo'lib, davlat barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Muhammad Shayboniyxonning 1510 yilda Mardakand jangida halok bo'lishidan so'ng, Shayboniylar davlatida siyosiy bo'linishlar yuzaga keladi. Shunga qaramay, ularning boshqaruv tizimi keyinchalik Ashtarxoniylar va Mang'itlar hukmronligi davrida ham muayyan darajada davom ettirildi.

Shayboniylar hukmronligi davrida islom dini va musulmon ulamolari ijtimoiy hayotda muhim rol o'ynagan. Ular nafaqat diniy, balki siyosiy masalalarda ham xonlarga maslahat berib, hokimiyatning diniy asosini mustahkamlab turgan. Xonlar o'z siyosiy qonunlarini shar'iy normalarga muvofiqlashtirishga harakat qilganlar. Shu bilan birga, Shayboniylar madaniyat va ilm-fan rivojiga ham e'tibor berishgan bo'lib, Muhammad Shayboniyxonning o'zi ham shoir sifatida ijod qilgan. U **"Shayboniynoma"** nomli asarida o'z yurishlari va davlat siyosatini bayon etgan bo'lib, bu asar bugungi kunda muhim tarixiy manba sifatida qadrlanadi.

Shayboniylar davlatining tashkil topishi Markaziy Osiyo tarixida strategik ahamiyatga ega bo'lgan voqealidir. Bu davlat Temuriylardan keyingi siyosiy bo'shliqni to'ldirib, nisbatan markazlashgan boshqaruv tizimiga asoslangan kuchli davlat shaklida paydo bo'ldi. Muhammad Shayboniyxonning siyosiy irodasi, diniy-ideologik asoslar bilan uyg'unlashtirilgan hokimiyati, harbiy islohotlari va ma'muriy boshqaruvda qo'llagan yondashuvlari o'z davrida muhim ijtimoiy-siyosiy natijalarga olib keldi. Shayboniylar boshqaruvi davomida yaratilgan siyosiy-institutsional tajriba keyinchalik boshqa sulolalar tomonidan ham davom ettirildi va umumiy turkiy islomiy davlatchilik an'alarining ajralmas qismiga aylandi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Shayboniylar davlatining tashkil topishi Movarounnahr va butun Markaziy Osiyo tarixida tub burilish yasagan muhim siyosiy hodisa bo'ldi. Temuriylar davridan so'nggi beqarorlik va ichki parokandalik sharoitida Muhammad Shayboniyxonning harbiy-siyosiy salohiyati natijasida vujudga kelgan bu davlat o'z davrining nisbatan markazlashgan, qudratli va barqaror siyosiy tuzilmasi bilan ajralib turadi. Shayboniylar boshqaruvi asosan turkiy-mongol an'alariga tayangan holda, islomiy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan davlat boshqaruv tizimini shakllantirdi.

Davlat tuzilmasining markaziylashtirilgan xususiyati, viloyatlar bo'yicha harbiy-administrativ boshqaruvning samarali tashkil etilishi, devon va soliq tizimining izchil ishlashi bu davlatning siyosiy barqarorligini ta'minladi. Muhammad Shayboniyxonning diniy-ideologik siyosati esa davlat hokimiyatini nafaqat siyosiy, balki diniy asoslarda ham mustahkamladi. Bu yondashuvlar Shayboniylar davlatining qisqa muddatli hukmronligiga qaramasdan, uning tarixiy ahamiyatini oshiradi.

Shuningdek, Shayboniylar tomonidan asos solingan davlat boshqaruvi tamoyillari keyingi asrlarda Ashtarxoniylar, Mangʻitlar va boshqa sulolalar davrida ham davom ettirilib, umumiy turkiy-islamiy davlatchilik madaniyatining shakllanishiga katta hissa qoʻshdi. Shu boisdan Shayboniylar davlati nafaqat tarixiy-geosiyosiy voqelik sifatida, balki davlat qurilishi tajribasi nuqtayi nazaridan ham chuqur ilmiy oʻrganilishi lozim boʻlgan muhim tarixiy merosdir.

REFERENCES

1. Bartold V.V. *Turkestan v epoxu mongolskogo nashestiya*. – M.: Nauka, 1963.
2. Ashraf Ahmad. *Shaybanids: A Dynastic History of Central Asia*. – Leiden: Brill, 1984.
3. Sulstonov U. *Shayboniylar tarixi va ularning davlat boshqaruvi*. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2015.
4. Mirza Muhammad Haydar. *Tarixi Rashidiy*. – Tarjimasi va izohlar bilan. – Toshkent: Fan, 2006.
5. Qodirov B. *Oʻzbekiston davlatchilik tarixi*. – Toshkent: Akademnashr, 2020.